

לפיוטות

מאת

שרגא אברמסון

לפרופ' שלום שפיגל — יראה בנחמה

א. לתולדות הפיוט (קטע)

אחת השאלות העיקריות שבפיוט ובהתפתחותו היא: לשם מה נועדו פיוטות אלה? מה תפקידם הקדום כשהוכנסו לבית הכנסת ומה מקומם של שומעי הפיוטות? אם נבונים דברי בן באבוי (גנזי שכטר ח"ב, עמ' 551/2) בשם רב יהודאי גאון: „שגזרו שמד על בני ארץ ישראל שלא יקראו קרית שמע ולא יתפללון] והיו מניחין אותן ליכנס שחרית בשבת לומר ולזמר מעמדות“ וכו'; ויותר מזה אותה מסורת שהביא רבי יהודה הברצלוני ב„ספר העתים“ (עמ' 252): „יען שפיוטין אלה שנהגו העולם למימרניהון חזי לנא לרבותא שאמרו שלא נתקן אלא בשעת השמד בלחוד מפני שלא היו יכולין להזכיר דברי תורה כי היו גוזרין האויבים על ישראל שלא לעסוק בתורה ועל כן היו חכמים שביניהם מתקנין להם בכלל התפלה להזכיר ולהזהיר לעמי הארץ הלכות חג בחג והלכות ימים טובים והלכות שבתות ודקדוקי המצוות בדרך שבתות והודיות וחרוזות ופיוטים“ וכו', — תעלה על דעתך שהקהל יכול היה להבין את הרמזים בהלכה ובאגדה מבלי פירוש? ואף חכמים — כלום ידעו לכוון את דעתם בשעת שמיעת הפיוטות לכל מקורותיו של הפייטן? ואם תמצא לומר שהיו להם דפתראות ובהם מחזורים של פיוטות ולמדו אותם לפני ששמעו אותם בבית הכנסת — דבר שצריך, כמוכח, הוכחה שאמנם היה כך — „עמי הארצות“ והקהל הפשוט מה ידע עליו? ואם תאמר שפרשום דרשנים וביארום כדי שיבינום — אם כן מה תועילו בתקנתם? כלום על זה לא הקפידה המלכות?

ולשאלתנו אין זה עיקר, אם דברי בן באבוי והמסורת שבספר העתים בדוקים הם, שאמנם הרבו לומר פיוטות בשעת השמד. לענייננו חשוב להבין כיצד הבינו הם את קיומו והתפתחותו של הפיוט.

שאלות ששאלנו אינן חדשות ומעסיקות את דעתו של כל חוקר וחוקר ששם לב לסוג ספרותי זה. ותשובות שונות כבר נאמרו בשאלה זו. והנני מציע את שנראה לי בעניין. באמת לא הבין הקהל את שמע מפי הפייט, ואף לא היה צריך להבין!

הפייט שהיה שלח ציבור הוציא את הרבים ידי חובתם. די היה לו לציבור כששמע את הדברים מפורשים יוצאים מפיו של הש"ץ ואפילו לא הבין את לשונו בעברית שהיתה עמוסה — כבר יצא ידי חובתו בשמיעה, כשם שיצא ידי חובתו בעיקר התפילה, שכל הקהל שתק והחזן הוא שאמר את התפילה. ובנוגע לפיוטות — הרי אף רוב החכמים היה להם דין של „אינו בקי“. דברים אלה מסתברים מעצמם ואין צורך לאששם בראיות, ומכל מקום ראיה יפה להם. במגילת אחימעץ, מהדורת

קלאר הי"ד עמ' יח"ט מסופר על המעשה המופלא ברבי סילנו הפייטן שעמד ותרגם לפני שלוחא דרבנן מירושלים. הלה היה דורש ור' סילנו היה מפרש. ומשום מעשה שהיה כתב ר' סילנו בנוסח הדרוש ("המדרש") שלאותו השבוע כמה תיבות שרמזו מה שאירע. הדרשן קרא מתוך הנוסח, וקרא לפי תומו כל מה שמצא בו. ור' סילנו בלצון וצחק לכל היושבים השיב בשחק: שמעו שהרב דורש לכם המסיבה שאתמול נעשתה ביניכם כשהכו הנשים את האנשים" וכו'. החכם כשראה מה שקרה לו, חזר לירושלים וסיפר לחכמים את שאירע והללו נידו את ר' סילנו.

לאחר מיכן עלה ר' אחימעץ לירושלים עם הנדבות בשביל הישיבה והחכמים והימים ימי "עשרת ימי תשובה" ופיסוהו החברים וראש הישיבה, לעמוד לפני התבה ולעשות התפלה בחבה... התחיל בסליחות ותחנונים עד הגיע בחנונים באחד (כלומר בפיוט אחד) שהיה לרבי סילנו איש אמונים שהתחלתו: אלה וכחש ורצוח ונחש' וכגע (כשהגיע) ב"זכו קדמונים" החליף "רבנים", "וגרמו חמנים" חלף "המינים". כשהשלים התפלה שאלוהו בשאלה מי היה פה המחבב שהחכמים כל כך חבב... שאתה ועלה הרבנים, ורחק ותעב המינים, השיב להם בתשובה הוא רבי סילנו הפה החביבה, אשר ביניכם הוא לתועבה. מיד עמדו כלם על רגליהם והתירו החרם והנדוי" וכו'. הפיוט גופו שאליו רמז בסיפור נתגלה על ידי יוסף מרקוס ונדפס אח"כ במגילת אחימעץ עמ' סו, וז"ל:

אלה וכחש ורצוח ונחש וגנוב ולחש כבט אל רחש וכו'

זכו קדמונים ונחלו מטמונים

גרמו חמנים ונהרסו ארמונים

ר' אחימעץ התחכם וקרא: זכו רבנים ונחלו מטמונים גרמו המינים ונהרסו ארמונים. ואין לנו עניין בסיפור המשעשע אלא במה שאפשר ללמוד ממנו: בא חכם למזרח ומפייט לפני הקהל, חכמים ותלמידי חכמים ופשוטי העם. והחכמים (אף החכמים!) אינם מכירים ואינם יודעים את הפיוט, ולא הכירוהו קודם לכן. ואף את לשונו לא ידעו, שאלמלא כן הרי היו יודעים מה היה כתוב בו ומה שינה ר' אחימעץ. תאמר שידעו את נוסחו והתפלאו על הפה החביבה ששינתה במה שידוע היה להם, מה הפלא שהתפלאו על שינוי קטן זה? אלא על כרחך עליך לומר שאף החכמים לא ידעו קודם את הפיוט, ונתפלאו כששמעו בשעת התפלה את ששמעו.

ואם החכמים כך — שאר כל העם לא כל שכן!

ומכאן אתה למד שיכלו חזנים ושליחי ציבור לחבר פיוטים קשים ומוקשים הן בלשונם הן בתוכנם ולאומרם בפני הקהל, אף על פי שלא הבין מה ששמע, אלא שיצא ידי חובתו בשמיעה.

וכך נמשכו הדברים בלי פוצה פה ומצפצף עד שקם ר' אברהם אבן עזרא ואמר: מה שאמר בפירושו לקהלת ה' א: שאין לומר לפני ה' דברים שאין אתה מבינם, ואין להם ענין לתפילה. ומכל מקום קול יחיד היה בדורו ובדורות שלאחר מיכן, והקהל המשיך לשמוע את הפיוטות ולאחר מיכן אף לאומרם אף על פי שאת לשונם ואת תוכנם לא הבין.

ואם הצעתנו בביאור הדבר היא נכונה, נבוא לחקר דבר ב"תשובה" אחת שנדפסה בקובץ "תשובות הגאונים" מהדורת רנ"ג קורניל בתוך סי' פב (והיא תשובה ח' ד.ש.ה ואינה שייכת לראש הסימן) וז"ל:

... וש"ץ שאינו רוצה ליטול שכירות מן הציבור ומוציא אותן ידי חובתן בלי שכירות, תבא עליו ברכה. ואין לציבור לכופ אותו ליטול שכר מהם שלשם שמים הוא עושה להשתכר לפני קונו על כך. כ"ש שכרו הרבה מאד".
התשובה פשוטה, אבל השאלה תמוהה: מה טעם שאלו השואלים אם לכופ את הש"ץ ליטול מהם שכר, ומה עלה על דעתם בזה?
לפי הצעתנו הרי הדברים מתפרשים כפשוטם: הואיל והוא מוציא את הרבים ידי חובתם, עלתה על דעתם שלא יצאו אלא אם כן יהיה שכירו של הקהל; אבל אם לא יטול שכר כסבורים היו שלא יצאו ידי חובתם.
ועוד יתבארו הדברים יותר אי"ה במבוא לקטעי "פרקוי בן באבוי" שמצאתי ועומד אני לפרסמם (עיי' "סיני" כרך נ עמ' קפה).

. ב. מדרש על "שלשים וששה מקומות" (לענין שבת)

באופן "ארבעה כתרים הצנפת יום שביעי"¹, לר' אלעזר הקליר, שפרסם יוסף מרקוס ב"חורב", כרך ב, חוברת א, ניסן תרצ"ה, עמ' 7 נאמר:
פקדת בשלשים וששה מקומות שמירת יום שביעי.
ר' לוי גינצבורג (בהערה שם) אמר תחילה שהתיבה "מקומות" מיותרת, ונשתגרה על פי בבא מציעא גט ב: "מפני מה הזהירה תורה בל"ז מקומות... בגר".
"ושלשים וששה כונתו לדרשה בשבת ע א (כצ"ל) על אלה הדברים אלה בגימ' ל"ו".
"ואפשר כיון הפיטן שבל"ז מקומות הזהירה התורה בפירוש על שמירת שבת".
והנה הפירוש הראשון וודאי אינו. תחילה משום שהוא מתנגד לנוסח ואי אפשר לשבש את הכתוב בלי ראייה. ועוד, שהרמז לאלה הדברים — אלה בגימטריא ל"ו (בבלי שבת הנ"ל, וירושלמי שם פ"ז ה"ב) — אף הוא אינו מרמזנו: מה טעם לו לפייטן להזכיר רק ל"ו ולא כל ל"ט המלאכות?
ה"אפשר" שבסוף ההערה הוא הנכון! אלא שגינצבורג כתב שבל"ז מקומות הזהירה התורה בפירוש על שמירת שבת — ודבר זה אינו כתוב בתורה, ואף לא טרח לציין את מקומם של ל"ו האזהרות האלה בתורה.
האמת אין הכוונה לתורה, אלא למקרא כולו! לכשתעייך במקרא תמצא שבשלשים וששה מקומות שבהם הוזכרה השבת והציווי לגזול ולשבות בה, או אזהרה לא לעשות בה מלאכה, אין צריך לציין את המקומות. בדקתי במקרא ומצאתי כך. וודאי לא חידוש הוא שחידש הקליר את הדרש הזה. ומצאנו עוד מקומות שנוכר העניין, אלא שלא שמנו אליהם לב:
בפירוש רב נתן אב הישיבה, למשנה, בהקדמתו למסכת שבת ("קריית ספר" שנה עשירית עמ' 386. = תקופת הגאונים וספרותה עמ' רצט, וכעת אף במשניות "אל המקורות" בתרגום עברי) אומר המתבר: לאן ד"כר אלסבת פי לו מוצע² = משום

1. המהדיר התקשה בפירוש ארבעת הכתרים, ובאמת הפייטן הולך ומונה תיכף לאחר מיכן את הכתרים: א) גמרת עולם בששה ונתת בשביעי. ב) דין ומשפט תעשה באחד לחדש השביעי. ג) החדש קדש ביום השביעי. ד) וראש שנה הוכן באחד לחדש השביעי. וזוהו שלשה עם יום השביעי. כלומר: הפיוט נוסד לראש השנה שחל בשבת, ואם כן יש לו ליום הזה ארבעה כתרים: יום השבת, ראש חדש, ראש השנה ויום הדין. 2. צ"ל: מאצ'ע.

שזכר את השבת בשלשים וששה מקומות. אם כן בא המקום הזה ומוסיף חיזוק שאין לתקן ולמחוק "מקומות" מפיוטו של הקליר, ואף כאן מפורש ענין הזכרת השבת בשלשים וששה מקומות.

אמנם רב נתן אינו מדבר על ציוויים על השבת כמות שמדבר הקליר (ובדוחק רב אפשר למנות רק שלשים וששה מקומות בתורה שבהם נזכרה השבת) מכל מקום נראה שהכוונה היא לאותו ענין.

ואם מעט הוא בא הכתוב השלישי ומכריע את הנוסח ואת הפירוש. הפייטן ר' אמתי, ביוצר: "אשיחה בדברי (או: דברי) נפלאותיך", לאחרונה על פי כתבי-יד, ב' קלאר הי"ד ב"מגלת אחימעץ" עמ' עח—פא, בסיום היוצר אומר: אספר קצת פעולותיו: ארבע רשויותיו, שתיים שהן ארבע יציאותיו, שלשים ושש אזהרותיו, ארבעים חסר אחת אבות מלאכותיו. מכאן ברור של"ו האזהרות ול"ט המלאכות — ענינות נפרדים הם. ועל כרחך הפירוש הוא כמות שכתבנו. ואף מכאן ברור שאין לתקן ולמחוק אצל הקליר, אלא "מקומות" הוא נכון ועיקר.

אמנם בכתב יד אחד ("מגילת אחימעץ" עמ' קלב) נאמר: ארבעים ושש אזהרותיו — אבל מניין זה אינו עיקר ודברי הקליר ודברי רב נתן מוכיחים (אף על פי שאפשר היה לצרף למניין האזהרות — הזכרות אחרות של שבת במקרא כולו — אינו נראה). ובסדור "שער השמים" להשל"ה, בפירוש היוצר של ר' אמתי נאמר: ל"ו אזהרות נאמרו בשבת. ולא פירש היכן האזהרות וכיצד הן מצטרפות לשלשים ושש. וודאי וברור, שהיה מדרש קדום על שבת שדרש וצירף את כל המקומות שבהם הזוהרו בני ישראל על השבת, אלא שהמדרש אבד מאתנו כנראה. ודיים דברי הפייטנים והפרשן כדי להעמידנו על קיומו.